

ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΧΩΡΟ ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Απόσπασμα από διάλεξη του Βασ. Πετράκου, *Αρχ. Εφημερίς*, 1987)

Όχι πολύ μακριά, σε απόσταση 50 περίπου χιλιομέτρων από την Αθήνα, κοντά στον Μαραθώνα και το Γραμματικό, στη Β.Α. παραλία της Αττικής, βρίσκεται ο Ραμνούς, σημαντικό αρχαιολογικός χώρος. Στα αρχαία χρόνια ήταν δήμος της Διαντίδος φυλής και στην περιφέρεια του περιλαμβάνονταν, εκτός από τα δασωμένα βουνά που τον περιτριγύριζαν, και μία εύφορη μικρή πεδιάδα που σήμερα ονομάζεται Λιμικό και της οποίας το νότιο άκρο αποτελούσε το όριο άλλου δήμου, του Τρικορύθου, που ταυτίζεται με το γνωστό Κάτω Σούλι, όπου αναβλύζουν πλούσιες πηγές που τροφοδοτούσαν, μετά τον πόλεμο, την Αθήνα με νερό.

Από το πλήθος των αρχαίων εθίμων της Αττικής, ο Ραμνούς είναι ο καλύτερα διατηρημένος. Ο τόπος μένει σχεδόν αναλλοίωτος και έχουν αποκαλυφθεί δύο ιερά του: το ιερό της αυστηρής θεάς Νεμέσεως, σεβαστό στην αρχαία Αττική και συνδεδεμένο με τα μεγαλύτερα ονόματα της κλασικής τέχνης, του Φειδίου και του Αγορακρίτου, και το ιερό του ιαματικού θεού Αμφιαράου, που ήλθε στην απόμηση αυτή γωνιά από τον γειτονικό βοιωτικό Ωρωπού. Σώζεται επίσης το παραθαλάσσιο ισχυρό του φρούριου, οχυρό της Αθήνας για μεγάλες χρονικές περιόδους, όπως και τα ερείπια πολλών σημαντικών ταφικών μνημείων και σπιτιών. Τα λείψανα αυτά του δήμου αποτέλεσαν πριν από 107 χρόνια για πρώτη φορά αντικείμενο φροντίδας της Αρχαιολογικής Εταιρείας, φροντίδας που συνεχίζεται ακόμη. Τα ερείπια του Ραμνούσιου ήταν γνωστά από τα πολύ παλιά χρόνια γιατί, εξαιτίας της διαμόρφωσης του χώρου όπου βρί-

σκονται, ποτέ δεν σκεπάστηκαν εντελώς με χώμα. Μετά την πτώση του αρχαίου κόσμου ο τόπος εγκαταλείφθηκε, τα οικοδομήματα γκρεμίστηκαν και η άγρια φυτεία, τα σίχνα, τα θένια και οι αγριοβελανιδιές κατέλαβαν το χώρο και τον κάλυψαν.

Όσα ερείπια έμειναν φανερά, κυρίως τα τείχη του φρουρίου και τα αναλήμματα του ιερού της Νεμέσεως, στάθηκαν ικανά να εξάψουν τη φαντασία των δεσποδαιμόνων χωρικών που εγκαταστάθηκαν στην Αττική μετά τον 14ο αιώνα, οι οποίοι και τους έδωσαν ονόματα που διατηρούνται ως σήμερα: *παλάτι της βασιλοπούλας* ονόμασαν τον μεγάλο ναό της Νεμέσεως και *Οβριόκαστρο* το φρούριο, ονομασίες που τις βρίσκουμε και σε άλλα μέρη της Ελλάδας και οι οποίες σχετίζονται με τις ιδιότητες ή τα πλούτη των αρχικών κυρίων των ερειπίων, όπως νόμιζαν τουλάχιστον οι χωρικοί. Τον Ραμνούνα τον αποστέλουν τα εξής στοιχεία: η Βόρεια και η Νότια οδός, η οποία πλακισιώνονταν από ταφικούς περιβόλους του 4ου αι. π.Χ., τα ιερά της Νεμέσεως και του Αμφιαράου, και το φρούριο με τα δημόσια και ιδιωτικά κτήρια. Ο σήμερα σχεδόν ερημικός τόπος τότε έσφυζε από ζωή. Στον κάμπο και στις πλαγιές των λόφων υπήρχαν αγροικίες, πλήθος κοπαδιών έβδοσαν σκορπισμένα, το ιερό της Νεμέσεως με τους δύο ναούς και τα ιερά παρατηρήματα του δεχόταν προσκυνητές απ' όλη την Αττική. Στο πυκνοκατοικημένο φρούριο με τα μαρμάρινα τείχη κυκλοφορούσαν όχι μόνο οι Ραμνούσιοι, αγρότες, τεχνίτες, προύχοντες, αλλά και η ισχυρή στρατιωτική φρουρά με αρχηγό τον στρατηγό της παραλίας. Η φρουρά αυτή είχε διπλό προορισμό: φύλαγε τα συ-

νορα της Αττικής με τη Βοιωτία —σε μικρή απόσταση από τον Ραμνούνα άρχιζε η περιοχή του βοιωτικού Ωρωπού— και διατηρούσε συγχρόνως ελεύθερο τον Ευβοϊκό κόλπο ώστε τα αθηναϊκά πλοία να πλέουν ανεμπόδιστα. Τα αθηναϊκά περιπολικά ναυλοχούσαν σε δύο μικρά λιμάνια ανατολικά και δυτικά του φρουρίου, επιχωσμένα σήμερα από τα χώματα των χειμάρρων. Οι τυπικοί κάτοικοι λοιπόν, οι στρατιωτικοί, Αθηναίοι ή ξένοι ανάλογα με την εποχή, τα πληρώματα των πολεμικών πλοίων και οι εμπορευόμενοι που έφθαναν από τη θάλασσα στον Ραμνούνα συνθέταν ένα πίνακα γεμάτο ζωή, που έρχεται σε σφοδρή αντίθεση με την εικόνα της ερημιάς που κυριαρχεί σήμερα.

Για την περιγραφή του τόπου και των αρχαίων θα φανταστούμε με πως πλαισιάζουμε σ' αυτόν όπως οι αρχαίοι Αθηναίοι, κατόπιν οι Diletanti και τέλος ο Ross, που κατέβηκαν στην πεδιάδα του Μαραθώνα από το δρόμο της Σταμάτας. Ο σημερινός δρόμος της Ραφήνας δεν υπήρχε τότε. Φθάνοντας λοιπόν στην περιοχή του Ραμνούσιου από τα νότια αντικρίζουμε τη μικρή πεδιάδα του Λιμικού κατάφυτη με αμπέλια σήμερα. Κάπως έτσι ήταν και στ' αρχαία χρόνια, μόνο που στ' αλγαια και αρκετά σπίτια των οποίων την οικοδόμηση σήμερα απαγορεύει ο αρχαιολογικός νόμος. Από τη μια άκρη στην άλλη την πεδιάδα τη διέσχιζε ένας χωματόδρομος, η Νότια οδός, λασπωμένος των χειμώνων, γεμάτος σκόνη το καλοκαίρι. Αριστερά και δεξιά του στα προς το δρόμο σύνορα των κτημάτων υπήρχαν πολλά ταφικά μνημεία από άσπρο γνόπιο μάρμαρο. Υπήρχε ευεργετική

1. Τοπογραφικό σχέδιο των μνημείων του Ραμνούσιου: 1) Σύγχρονο φυλάκιο. 2-3) Κυκλικό ταφικό περιβόλι. 4) Περιβόλις της οικογένειας του Μενετιάδου. 5) Περιβόλις του Ευφράνορος. 6) Περιβόλις Διοφαντίδου. 7) Η δυτική οκιά. 8) Μικραϊκά αικίματα στην είσοδο του ιερού της Νεμέσεως. 9) Ιερό της Νεμέσεως. 10) Στρατηγιό. 11) Λείψανα οκιάτων. 12) Περιβόλι Διογενίονος. Ανδ- και Μνησκρατίας. 13) Λατομείο μαρμάρου. 14) Τέμενος άγνωστης θεότητας. 15) Περιβόλι Πυθάρου. Αρροκλαίας και Φανοκράτους. 16) Περιβόλις Εροκλέους. 17-19) Ταφικό περιβόλι. 20) Ναόςος άγνωστης θεότητας. 21-22) Ταφικό περιβόλι. 23) Λείψανα οκιάτων. 24) Το ιερό του Αμφιαράου. 25) Το φρούριο. 26) Η νότια πύλη του φρουρίου. 27) Η ανατολική πύλη του φρουρίου. 28-29) Εργαστήρια. 30) Προβλήτα του λιμανιού. 31) Το ανατολικό λιμάνι. 32-33) Ταφικό περιβόλι. 34) Οκία με πύργο. 35) Το γυμνάσιο. 36) Το θέατρο. 37) Η ακρόπολις. 38) Η βορειοδυτική πύλη. 39) Το δυτικό λιμάνι. 40) Οι δυτικές πύλες. 41) Η αίθουσα με τον αναστηλωμένο θρησκευτικό μεγάλου ναού.

για μας η συνθήκη αυτή των αρχαίων να τιμούν τους νεκρούς με τέτοιο τρόπο. Από τους ταφικούς περιβόλους και μόνο ξέρουμε στον Ραμνούντα τις πλούσιες οικογένειες του τόπου, τα ονόματα των μελών τους και τις συγγενείες που αναπτύσσονταν στους κατοίκους του δήμου με τις επιγραφές.

Αλλά και για τον αρχαίο ταξιδιώτη οι τάφοι και οι στήλες ήταν πηγή πληροφοριών. Διαβάζοντας τα ονόματα των στήλών ο Ξένος στρατοκόπος γνώριζε πριν φτάσει στο χωριό τις μεγάλες οικογένειες του και ακόμη τα πλούτη τους, αφού τα ταφικά μνημεία, στον 4ο αι. π.Χ. και παλιότερα, στην Αττική κυρίως, ήταν μια ευκαρία επίδειξης που έδειχνε την κοινωνική θέση των ανθρώπων στους οποίους ανήκαν.

Οι περιβόλοι του νότιου δρόμου είναι οι περισσότεροι λεηλατημένοι, από τους αρχαίους πρώτα και τους αρχαιοκάπηλους τον 19ο κυρίως αιώνα, τα λείψανα τους όμως μας επιτρέπουν να τους ανασυστήσουμε στο σχέδιο. Όμοια λεηλατημένους ήταν και οι περιβόλοι της οικογένειας του Μενεστίδου, κοντά στο ιερό της Νεμέσεως, από τους παλιότερους της περιοχής. Η θιασούνη όμως, όπως φαίνεται, των αρχαιοκάπηλων μας χάρισε ένα μοναδικό για την αττική γλυπτική επιτύμβιο ανάγλυφο της δεκαετίας μεταξύ του 380 και του 370 π.Χ., πολυλότρωπο, όπου οι μορφές εικονίζονται σε φυσικό μέγεθος. Οι ελλείψεις του αναγλύφου δεν κρύβουν την ομορφιά της τέχνης του, που φανερώσει έντονη την επίδραση της γλυπτικής ζωφόρου του Παρθενώνος, παλιότερης κατά μερικές δεκαετίες, τέχνης ιδιαίτερα έκδηλης στις μορφές του εφήβου, γιου του Μενεστίδου, και της νέας γυναίκας, αδελφής του προφανώς.

Ο περιβόλος του Ευφράνορος, που βρίσκεται λίγα μέτρα βορειότερα, λεηλατημένος και αυτός από τους αρχαιοκάπηλους, ήταν θεατός κι όταν ο Leake επισκέφθηκε τον Ραμνούντα στις 29 Ιανουαρίου 1806. Παρά την καταστροφή που έχει υποστεί, μας έδωσε μια θαυμάσια επι-

τύμβια στήλη, ιδιαίτερα αξιόλογη για τους επιγραφικούς, γιατί αναγράφει με τη χρονολογική σειρά τα μέλη της οικογένειας που τάφηκαν στον περιβόλο, τον αρχηγό της οικογένειας Ευφράνορα, τους γιους του Εύφρονα και Ευθύφρονα, την ανύπανθη θυγατέρα Φαιναρέτη, τον εγγονό Αρχέδημο και άλλα συγγενικά πρόσωπα. Στη βάση της στήλης σώθηκε χαραγμένο ένα πεντάστιχο επίγραμμα, από το οποίο μαθαίνουμε πως ο αναμφίβολα πλούσιος, αν κρίνουμε από τον τάφο του, Ευφράνωρ πέθανε ευτυχισμένος σε ηλικία εκατόν πέντε ετών και πρόλαβε να δει και διαδέχοντα, *τρεις παίδων γενεάς επίδων*, λέει το επίγραμμα.

Το τελευταίο τμήμα της Νότιας οδού ήταν λιθόστρωτο. Μπροστά στο ανάλημμα που την όριζε δυτικά υπήρχαν στήμνα αναθήματα, από τα οποία μας σώθηκε με κάποιες ελλείψεις ένα ωραίο ανάγλυφο του 5ου αι. π.Χ., που εικονίζει τον Ηρακλή ξαπλωμένο να κρατάει κέρας Αμαλθείας. Η παρουσία του δεν είναι κάτι το απροσδόκητο, γιατί ξέρουμε πως στα αρχαία ιερά εξέρχονταν κι άλλοι θεοί εκτός από αυτούς στους οποίους ανήκαν, όπως και σήμερα σε μια εκκλησία μπορούμε να αφιερώσουμε εικόνες οποιοδήποτε αγίου και όχι μόνο εκείνου στο όνομα του οποίου αυτή τιμάται. Φθάσαμε πλέον στο ιερό της Νεμέσεως, που είναι και το υψηλότερο σημείο της πεδιάδας του Λιμικού. Από την ταράτσα του βλέπουμε τον νότιο Ευβοϊκό κόλπο και τα βουνά της Εύβοιας και γύρω μας χαμηλά βουνά σκεπασμένα με πεύκα, ή την άγρια φυτεία της Αττικής, αγίνα, θυμάρια, κουμαριές, όπως ακριβώς έδλεπαν τον τόπο οι περιηγητές του 19ου αιώνα. Η αρχαία μορφή του τόπου ήταν κάπως διαφορετική: όχι μόνο τα κτήρια ορθώνονταν ακέραια αλλά και οι πλαγιές ήταν γεμάτες δέντρα, ελιές, συκιές, μυγδαλιές και άλλες καλλιέργειες, κυρίως σιτηρά. Μικρές στάνες σκορπισμένες ζωντάνευαν τον τόπο.

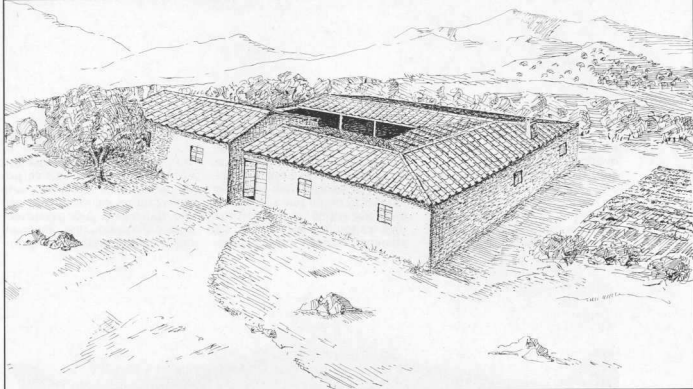
Το ιερό στο οποίο βρισκόμαστε ανήκε στη θεά Νέμεση. Όλοι γνωρίζουμε πως η θεά αυτή ήταν η προσωποποίηση της βί-

ας εκδίκησης και για συντροφιά της είχε την Αιδώ. Ως τις ημέρες μας το όνομά της συμβολίζει την άεγκλη και σωστή απόδοση της δικαιοσύνης και την τιμωρό των εγκληματιών.

Η Νέμεσις που λατρεύονταν όμως στον Ραμνούντα ήταν περισσότερο κοντά στον άνθρωπο και στον μόχθο του: ήταν η αγροτική θεά που φροντίζει για την κατανομή των βοσκοτόπων, μεριμνά για την ισορροπία και τη διατήρηση της αγροτικής τάξης και οι ιδιότητές της αυτές ταιριάζουν με το χώρο του ιερού της, την πραότητα και τη μαλακότητα των μορφών, την ήμερη, ηλιόλουστη ακτή και τη γαλήνια απομύηση. Όταν όμως κάποιος διαταράζει την τάξη και το μέτρο κι έτσι την προσβάλλει, αυτή εκδικείται την *ύβρι*, δηλαδή την «απαίτηση για κάτι που ξεφεύγει από το μέτρο», ιδιότητα που κυρίως τονίστηκε από τους Ραμνούσιους μετά τα Περισκά. Η Νέμεσις, με τις χθόνιες ιδιότητες που είχε ακόμη, συνδέονταν στην Αττική με τους νεκρούς, και στην ετήσια γιορτή της, τα Νεμέσια, γίνονταν αγώνες λαμπαδηφορίας από τους εφήβους που έκαναν τη στρατιωτική θητεία τους στο φρούριο.

Είναι πολύ γνωστή η άποψη ότι η ίδρυση της λατρείας της Νεμέσεως στον Ραμνούντα συνδέεται με τα Περισκά. Η έρευνα όμως των βαθύτερων στρωμάτων του ιερού δείχνει πως ο τόπος συχναζόταν από τα Πρωτοελλαδικά χρόνια, χωρίς διακοπή. Τον 6ο αι. π.Χ., από τις αρχές του, η κεραμική είναι αναθηματική. Έχουν βρεθεί κομμάτια από λουτροφόρους, που ξέρουμε ότι είχαν νεκρική χρήση, χθόνια σημασία, όπως χθόνια ήταν η φύση της θεάς. Από αυτό φαίνεται πως η λατρεία της είναι παλαιότερη από όσο πιστεύεται. Χθόνια ήταν επίσης και η φύση μιας άλλης θεότητας που λατρευόταν στο ιερό της Νεμέσεως, της Θέμιδος, της οποίας όμως η παρουσία δεν διαγράφεται καθαρά. Η Θέμις αναφέρεται σε αναθηματικές επιγραφές με τη Νέμεση ή μόνη της. Πουθενά δεν μνημονεύεται πως της ανήκει ο ιερός.

Ο χώρος του ιερού όπως τον βλέπουμε σήμερα έχει υποστεί

Η Δυτική οικία (αναπαράσταση, σχ. Ιω. Γαρμενίτη).

από τους αρχαίους σημαντικές μεταβολές. Το κατηφορικό του έδαφος έγινε επίπεδο με μεγάλα αναλήμματα που χτίστηκαν τον 5ο αι. π.Χ. και τα οποία αποτελούν αξιοθαύμαστα τεχνικά έργα. Στην ταράτσα που δημιουργήθηκε χτίστηκαν τα οικοδομήματα του ιερού, ο μεγάλος ναός, μια στοά, ο θωμός και η ανωδομία της κρήνης. Σήμερα βλέπουμε τα ερείπια των δύο τελευταίων ναών του 5ου αι. π.Χ. Πριν από αυτόν υπήρχαν δύο άλλοι μικροί.

Την ύπαρξη στο ιερό του πρώτου ναού, που χρονολογείται στις πρώτες δεκαετίες του 6ου αι. π.Χ., συμπεραίνουμε από την ύψωση, στην επίχωση του ανδρήρου, κεραμίδων λακωνικού τύπου σε κομμάτια, ενός σχεδόν ακέραιου καλυπτήρα με ενεπιγράφο σφράγισμα που εικονίζει λιοντάρι, του πρώτου μισού του 6ου αι., και μέρους πήλινου κεφαλιού σφίγγας, εξαιρετης ομορφιάς και λεπτότητας στο πλάσιμο. Στα ευρήματα αυτά, που αποδεικνύουν την αναμφισβήτητη ύπαρξη κάποιου οικοδομήματος, πρέπει να προστεθούν και τα κομμάτια των αρχαίων αγγείων της ίδιας εποχής —αρκετά είναι θραύσματα πήλινων αναθηματικών λουτροφόρων που είχαν χθόνια σημασία και αποτελούσαν τεκμήρια τέλεσης λατρειάς—, τα οποία βρέθηκαν στο βαθύτερο στρώμα του ιερού.

Κανένα οικοδομικό ίχνος δεν έχει σωθεί ή αναγνωριστεί από

αυτόν τον αρχαίο ναό, του πρώτου μισού του 6ου αι. π.Χ., για τον οποίο δεν γνωρίζουμε τίποτε περισσότερο, ούτε το σχέδιό του ούτε τη θέση του. Υποθέτουμε ότι ήταν κτισμένος στο χώρο του μεγάλου ναού.

Στα τέλη του 6ου αι. ο πρώτος ναός φαίνεται πως αχρηστεύθηκε και, πιθανώς στη θέση του, χτίστηκε άλλος, πώρινος, δωρικού ρυθμού. Τα μέλη του οι μελετητές, παρασυρμένοι από τον Gandy, τα απέδιδαν στον τρίτο ναό, τον πολυγωνικό, για τον οποίο θα γίνει λόγος. Του πώρινου ναού σώζονται χιλιάδες θραύσματα των μελών του. Υποθέτουμε πως ο ναός αυτός καταστράφηκε από τους Πέρσες κατά την εισβολή τους στην Αθήνα και την Αττική το 480-479 π.Χ. Λίγες δεκαετίες μετά, όταν οι Ραμνούσιοι αποφάσισαν να μεγαλώσουν το ιερό, θρυμμάτισαν τα μέλη του κατεστραμμένου ναού και τα άπειρα αυτά θραύσματα τα μεταχειρίστηκαν στην επίχωση του ανδρήρου του ιερού της Νεμέσεως. Πλήθος θραυσμάτων είχαν βρει οι Άγγλοι ανασκαφείς και κατόπιν ο Στάης, χωρίς να μνημονεύσουν, ο Gandy πιθανώς δεν την ήξερε, την προέλευσή τους. Οι νεότερες ανασκαφές όχι μόνο έλυσαν το πρόβλημα αλλά αποκάλυψαν πλήθος νέα θραύσματα που πλούτισαν τις γνώσεις μας για τον δεύτερο ναό του Ραμνούσιου. Ο ναός αυτός, δωρικού ρυθμού, ήταν κατασκευασμένος από ωραίο λευκό πουρί

της Αττικής και είχε στην πρόσοψη δύο κολόνες ανάμεσα σε δύο παραστάδες. Το μέγεθός του υπολογίζεται όσο και του πολυγωνικού περιπό, ενώ τα μέλη του, κολόνες, κιονόκρανα, σταγόνες, κυμάτια, παρουσιάζονται βαριά και στιβαρά.

Μετά την ήττα των Περσών και την αποχώρησή τους από την Αττική οι Ραμνούσιοι βρίσκονταν χωρίς ναύ της θεάς. Ο πώρινος ήταν κατεστραμμένος αλλά, σύμφωνα με τον όρκο που είχαν δώσει οι Έλληνες μετά τη λήξη του πολέμου, τα ερείπια του έπρεπε να μείνουν απείραχτα για να θυμίζουν την ασέβεια των βαρβάρων: «Από τα ιερά τα καμένα και τα γκρεμισμένα από τους βαρβάρους κανένα μα κανένα δεν θα ξαναχτίσω, αλλά θα τ' αφήσω όπως είναι για να θυμίζουν σ' αυτούς που θα έλθουν μετά από μας την ασέβεια των βαρβάρων».

Έτσι λοιπόν χτίστηκε μετά τα Περσικά νέος, τρίτος, ναός της θεάς, αυτός που συνήθως λέγεται αρχαϊκός ή πολυγωνικός, ή ακόμη, μικρός ναός.

Η ανασκαφή που έγινε στο εσωτερικό του διαφεύδει την υπόθεση ενός μελετητή πως ο μικρός ναός είναι νεότερος του μεγάλου και ότι χτίστηκε πάνω στα ερείπια ενός παλαιότερου πώρινου αρχαϊκού ναού. Κάτω από τον μικρό ναό δεν σώζεται κανένα οικοδομικό λείψανο. Βρέθηκαν μόνο θραύσματα αγγείων, όχι νεότερα των αρχών του 5ου αι. Ο πολυγωνικός ναός

δεν είχε κολόνες στην πρόσοψη και είναι σε τούτο λανθασμένη η αναπαράσταση του Gandy, καθώς κι εκείνες που ακολούθησαν. Η όψη του ναού ήταν απλή, με αέτωμα στην κορυφή και μια μεγάλη θύρα στη μέση, όπως φαίνεται από τους τώρμους της ανώτερης βαθμίδας της πρόσο-

ψης. Εκείνο που προκαλεί εντύπωση στο θεατή είναι ο τρόπος της τοιχοδομίας του, ο λεγόμενος πολυγωνικός. Στην πραγματικότητα η τοιχοδομία του είναι λέσθια, οι αρμοί των λίθων είναι ελαφρώς καμπύλοι. Η στέγη του είχε κεραμίδια κορινθιακά και τα ακραία στολίζονταν με ορθο-

κεράμους που έφεραν ζωγραφισμένο ανθέμιο.

Ο μικρός ναός χρησίμευσε στη λατρεία μερικές δεκαετίες μόνο, γιατί αντικαταστάθηκε από τον τέταρτο και τελευταίο ναό της Νεμέσεως. Δεν αχρηστεύτηκε αλλά χρησιμοποιήθηκε επί πολύ χρόνο, αιώνες ολόκλη-

ρους, ως θησαυρός, δηλαδή αποθήκη αναθημάτων. Πραγματικά, όταν ο Στάης ερεύνησε το εσωτερικό του ναού, βρέθηκαν στον σηκό πεσμένα στο έδαφος με τα θάβρα τους διάσημα γλυπτά του Εθνικού Μουσείου. Η λεγόμενη Θέμις, ανάθημα του Ραμνούσιου Μεγακλή ευχαριστήριο για νίκη του ως γυμνασιάρχου και ως χορηγού, το άγαλμα της ιέρειας Αριστονόης, ανάθημα στη Θέμιδα και τη Νέμεση του Ιεροκλέους, γιου της ιέρειας, και ακόμη άγαλμα εφήβου, ανάθημα του Λυσικλείδη. Το τελευταίο αυτό άγαλμα, σύγχρονο με τη βάση του αγάλματος της Νεμέσεως, θεωρείται έργο του εργαστηρίου του Αγορακρίτου, του μαθητή του Φειδίου, και ίσως εικονίζει τον Νεανία, αδελφό της Οινόης, ήρωα Αρχηγέτη του Ραμνούντος. Μέσα στο ναό ο Στάης βρήκε ακόμη δύο αρχαϊκά αγάλματα, τα οποία ανήκουν στην περίοδο του πώρινου ναού, ενώ οι Άγγλοι είχαν βρει στον πρόδομο ένα γυναικείο αρχαϊστικό άγαλμα, σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο.

Εκτός από τα αγάλματα, στον πρόδομο του μικρού ναού βρέθηκαν, όπως είχαν τοποθετηθεί από τους αρχαίους, δύο μαρμαρίνους αναθηματικοί θρόνοι, προσφορά στη Νέμεση και τη Θέμιδα κάποιου Σώστρατου Ραμνούσιου. Το 1813 οι Άγγλοι που αποκάλυψαν τους θρόνους τους βρήκαν ακέραιους κι έτσι τους εικονίζουν σε ωφεία αναπαράσταση. Το 1880 η Υψηλότητα αναγκάστηκε να τους μεταφέρει στην Αθήνα χωρίς τις ανακλίσεις τους, τις οποίες είχαν θρυμματίσει οι βοσκοί. Τα κομμάτια τους τα βρίσκουμε ακόμη σκορπισμένα μέσα στους θάμνους. Σήμερα υπάρχουν τοποθετημένα στον μικρό ναό εκμαγεία των θρόνων.

Η απαγόρευση της ανοικοδόμησης των κατεστραμμένων από τους Πέρσες ιερών και ναών της Αττικής βάστηκε ως το 449 π.Χ. Τότε με πρόταση του Περικλέους αποφασίστηκε να χρησιμοποιηθούν χρήματα της αθηναϊκής συμμαχίας για την κατασκευή ιερών οικοδομημάτων στην Ακρόπολη και από τη χρονιά αυτή ως το τέλος του 5ου αι. κατασκευάζεται στην Αττική σειρά ναών.

Επίτμβια στήλη ιέρειας με το σύμβολο του λειτουργημάτός της, το κλειδί του ναού. Δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. αι.

Ο μικρός ναός της Νεμέσεως ήταν φυσικό, με το πέρασμα του χρόνου, να μην επαρκεί για τους δημότες. Η βέα που τιμήρησε την περσική υπεροψία έπρεπε να τιμηθεί αντάξια. Αλλά και η αύξηση των επισκεπτών ήταν ένας λόγος ισχυρός για έναν καλύτερο και μεγαλύτερο ναό. Γνωρίζουμε πως το ιερό είχε ως περιουσία ένα σημαντικό ποσό με το οποίο μπορούσε να γίνει μεγάλο μέρος της κατασκευής του νέου ναού, του οποίου η σχεδίαση ανατέθηκε σε έμπειρο αρχιτέκτονα. Το αποτέλεσμα, ένας ολομάρμαρος περίστυλος ναός, όπως το Ηφαιστείο στην Αθήνα ή ο ναός του Ποσειδώνος στο Σούνιο, ικανοποίησε τους ντόπιους.

Ο νέος ναός χτίστηκε βόρεια του μικρού, πάνω στα ερείπια του πώρινου, τα οποία κάλυψε. Το έδαφος στο σημείο εκείνο χαμήλωσε περίπου κατά 0,20 μ., ίσως για να αποφευχθεί υπερώψωση του ανδρήρου, και αναγκαστικά αποκαλύφθηκε κατά ίσο ύψος η κατώτερη θαμνίδα του μικρού ναού. Ο νέος ναός, δωρικού ρυθμού, κατασκευασμένος από άσπρο ντόπιο μάρμαρο, είχε γύρω κολόνες, έξι στις στενές όψεις και δώδεκα στις μα-

κρές, πρόδομο, από τον οποίο έμπαινε κανείς στον σηκό, το κύριο μέρος του ναού, με δύο ημιγίλυφες κολόνες ανάμεσα σε παραστάδες και όμοιο οπισθόδομο.

Η οικοδόμηση του ναού της Νεμέσεως, που άρχισε στα μέσα περίπου του 5ου αι., δεν έφθασε ποτέ στο οριστικό της τέλος, γιατί σε πολλά σημεία ο ναός είναι ημιτελής, κυρίως στους ορθοστάτες, που έμειναν με τους μαμόδες τους, στον στυλοβάτη, από τον οποίο δεν αφαιρέθηκαν οι προστατευτικές επιφάνειες του μαρμάρου που άφησαν οι τεχνίτες κατά τη διάρκεια της οικοδομής, όπως και στις κολόνες, που δεν απέκτησαν ποτέ ραβδώσεις. Ξενίζει ίσως λίγο αυτή η όψη του ναού, δεν τη λείπει όμως η ομορφιά, γιατί και ο' αυτή την οικοδομική φάση είναι φανερή η μαστοριά των τεχνιτών που δούλεψαν στην κατασκευή του και η επιδίωξη από μέρους τους της τελειότητας. Τους αρχαιολόγους όμως τους ενδιαφέρει πολύ η μορφή στην οποία παραδόθηκε ο ναός, γιατί είναι φανερές οι φάσεις της τεχνικής επεξεργασίας των διάφορων μερών του. Όταν ο ναός ερευνηθήκε για πρώτη φορά

από τον Gandy το 1813, ήταν πληρέστερος, σώζωνταν δηλαδή περισσότερα στοιχεία του, τα οποία καταστράφηκαν ως τις ανασκαφές του Στάη, το 1890, από τους βοσκούς και τους κατοίκους των γύρω χωριών.

Οι λεπτομέρειες του δωρικού ρυθμού είναι πολύ γνωστές και δεν είναι αναγκαία η περιγραφή τους. Εκείνο που ενδιαφέρει περισσότερο είναι η εσωτερική διάκριση του ναού και κυρίως ο σηκός, ο κεντρικός χώρος, ένα μεγάλο δωμάτιο πλάτους 5 μέτρων και μήκους 7,37, το οποίο φωτιζόταν μόνο από την ανατολική είσοδο. Μέσα στον σηκό, στο βάθος, πάνω σε μαρμάρινη βάση ήταν ιδρυμένο το θημιστικό στα αρχαία χρόνια λατρευτικό άγαλμα της Νεμέσεως, έργο του μαθητή του Φειδίου Αγορακρίτου.

Εμπρός από το άγαλμα, στερεωμένη στο πλακόστρωτο δάπεδο του σηκού, βρισκόταν η ιερή τράπεζα στην οποία αποκομψύσαν οι ιερείες και οι πιστοί προσφορές στη θεά ή σκεύη της λατρείας. Άλλες λεπτομέρειες από την εσωτερική διαρρύθμιση ή διακόσμηση του ναού δεν γνωρίζουμε, είναι όμως βέβαιο πως θα ήταν γεμάτος αναθήματα και πολύτιμα σκεύη, όπως συμβαίνει και σήμερα στους χώρους της λατρείας.

Ο ναός είχε κεραμίδια από πεντελικό μάρμαρο. Το μόνο ακέραιο που μας σώζεται, ένας στρωτήρας, βρέθηκε στη Σκάλα Ωρωπού, όπου είχε μεταφερθεί ήδη στην παλαιοχριστιανική εποχή για να χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή τάφου. Αξίζει να θαυμάσουμε την επιφάνειά του τη φθορά που προκάλεσαν, επί οκτακόσια κοντά χρόνια, τα νερά αμέτρητων βροχών που έπεσαν επάνω του και το αούλαξαν. Έτσι όπως μας σώζεται, η κεραμίδα αυτή αποτελεί την κλεψύδρα της ζωής του ναού. Καλυπτήρες σώζονται αρκετοί οπισμένοι, όπως και ανθέμια που στόλιζαν τους κορυφαίους καλυπτήρες, με φθαρμένη εντελώς την επιφάνειά που έδλεπε στον αλμυρό θορύο του Ευβοϊκού και ωραία διατηρημένη την όψη που δέλεπε στο νοτιά.

Ο μεγάλος ναός δεν είχε γλυπτική διακόσμηση στις μετόπες και τ' αετώματα. Κάποια υπόθε-

ση που έχει γίνει για γλυπτές μετόπες στην ανατολική πλευρά δεν ευσταθεί. Η ζωφόρος και τα γείσα της πλευράς αυτής που μας σώζονται έχουν κατασκευαστεί στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες. Από τεχνικές λεπτομέρειες όμως είμαστε βέβαιοι ότι και στις αρχικές μετόπες της πλευράς αυτής, που δεν σώζονται, δεν υπήρχαν γλυπτά. Αντίθετα, τα ακρωτήρια στολιζόνταν με γλυπτά, οι Dilettanti μάλιστα αναπαριστούν στα γωνιακά ακρωτήρια, από τα οποία θρήκαν, όπως αφήνουν να εννοηθεί, κομμάτια, συμπλέγματα γρυπών που κατασπαράζουν άλογα.

Ένα γλυπτό που βρήκε ο Στάη, πλίνθος μαρμάρινη στην οποία σώζονται τα κάτω άκρα μορφών, πιστεύεται ότι είναι λείψανο του κεντρικού ακρωτηρίου της ανατολικής πλευράς που εικονίζει τον Βορέα να απαγγέλει την Ωρειβία. Στα γωνιακά ίσως εικονίζονταν γυναίκες, φίλες της Ωρειβίας, που έτρεχαν. Οι γρύπες λοιπόν, που αναφέρουν και αναπαριστούν οι Dilettanti, θα ανήκαν στα ακρωτήρια που είχε ο ναός μετά την πιθανή ανακατασκευή της πρόσοψης στα ρωμαϊκά χρόνια, γιατί το μυθικό αυτό ζώο, σύμβολο της Νεμέσεως, συνδέεται με τη θεά από την ελληνιστική και κυρίως τη ρωμαϊκή εποχή.

Το λατρευτικό άγαλμα της Νεμέσεως, που βρισκόταν στον σηκό του ναού ιδρυμένο επάνω σε βάση που στολιζόταν με ανάγλυφη ζωφόρο, αποτέλεσε ένα από τα περισσότερο ενδιαφέροντα προβλήματα της κλασικής αρχαιολογίας που λύθηκαν, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, μόλις τα τελευταία χρόνια.

Οι Dilettanti είχαν βρει και μεταφέρει στην Αγγλία μεγάλο τμήμα από το κεφάλι του αγάλματος, που σήμερα βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο. Πολλά κομμάτια του, που ήταν σκορπισμένα, κατά τις διηγήσεις επισκεπτών του Ραμνούντος, στο ιερό, τα μάζεψε ο Στάης και τα μετέφερε στην Αθήνα. Όλα αυτά τα σχεδόν άμορφα κομμάτια, στα οποία κανείς δεν έδινε σημασία γιατί δεν τα καταλάβαινε, τα σπούδασε και τα συνδύασε ένας θαύς μελετητής της φειδικής πλαστικής, ο καθηγητής

Γεώργιος Δεσπίνης, ο οποίος, με τη βοήθεια άλλων αγαμάτων, που απέδειξε πως ήταν μιμήσεις του τύπου του αγάλματος του Ραμνούντος, μπόρεσε να αναπαρστήσει την όψη του δικού μας θρυμματισμένου αγάλματος. Η σπουδαιότητα της μελέτης γίνεται φανερή όταν αναλογιστούμε πως το άγαλμα αυτό ήταν έργο ενός μεγάλου γλύπτη του 5ου αι. π.Χ., του Αγορακρίτου, ο οποίος υπήρξε ο αγαπημένος μαθητής του Φειδίου. Στο χέρι του Αγορακρίτου αποδίδονται πολλά γλυπτά του Παρθενώου. Συνδέεται λοιπόν ο ναός του Ραμνούντος με τα πρώτα ονόματα της κλασικής τέχνης.

Οι ιδιότητες της Νεμέσεως έδωσαν στους Ραμνούσιους την ευκαιρία να πλάσουν, μετά τους Περσικούς πολέμους, μια ιστορία που διασώζει ο περιηγητής Πασανίας, πως το άγαλμα της θεάς κατασκευάστηκε από έναν μεγάλο όγκο παριανού μαρμάρου που οι Πέρσες είχαν φέρει μαζί τους, το 490 π.Χ., για να τον χρησιμοποιήσουν στο τρόπαιο που θα έστηναν, αφού νικούσαν τους Έλληνες. Η Νέμεση όμως τιμώρησε αυτή την αλαζονεία. Την περσική ύβρι, και μέρος της τιμωρίας ήταν και η χρήση του μαρμάρου για το άγαλμα της θεάς.

Μια άλλη φιλολογική μαρτυρία, του Πλίνιου, πλησιέστερη προς την αλήθεια, διασώζει την ιστορία πως ο Αγορακρίτος είχε λάβει μέρος σε διαγωνισμό για την κατασκευή αγάλματος της Αφροδίτης. Στο διαγωνισμό νίκησε ο Αλκαμένης, το άγαλμα όμως του Αγορακρίτου δεν πήγε χαμένο γιατί το αγόρασαν οι Ραμνούσιοι για τον ναό τους. Οποσόσηποτε πρέπει να ομολογούμε πως τα κομμάτια του αγάλματος που μας σώζονται είναι από παριανό μάρμαρο, στοιχείο που η μεταγενέστερη προπαγάνδα των Ραμνούσιών του προσάρασε στην ιστορία του μαρμάρινου όγκου που κουβάλησαν οι Πέρσες.

Η βάση του αγάλματος, εξίσου φθαρμένη στην αρχαιότητα όπως το άγαλμα, ήταν και αυτή έργο του Αγορακρίτου ή των βοηθών του εργατηρίου του, και χάρη στις νέες ανασκαφές που άρχισαν το 1975 βρήκαν τη

μορφή της, παρά τις ελλείψεις που έχει ακόμη. Η ιστορία της εύρεσής της αρχίζει από το 1813. Πρώτοι οι Άγγλοι θρήκαν μορφές της ανάγλυφης παράστασής της, τις οποίες πήραν μαζί τους. Παρά τις έρευνες που έγιναν, δεν βρέθηκαν ακόμη στην Αγγλία. Πολλά θραύσματα γλυπτών θρήκε και ο Στάης και πάνω σ' αυτά βασίστηκαν αρκετές μελέτες για την τέχνη της ή

τη μορφή της. Ένας από τους σκοπούς της νέας έρευνας όμως ήταν και η εύρεση των κομματιών της θάσης, λέω κομματιών, γιατί άγαλμα και θάση θρυμματίστηκαν επιτηδες και με μανία μετά την επικράτηση του Χριστιανισμού, ως τα κύρια στοιχεία της σθημένης λατρείας στον Ραμούντα. Μόνο θραύσματα λοιπόν περιμέναμε να βρούμε και η έρευνα αντα-

μείφθηκε. Το κύριο μόνο μέρος της θάσης αποτελείται σήμερα από 293 κομμάτια, και από αυτά 128 είναι γλυπτών, από τα οποία μόνο 30 κολλούν στη θάση. Μας λείπουν λοιπόν πολλά ακόμη και τούτο σημαίνει πως οι έρευνες πρέπει να συνεχιστούν. Πού όμως, αυτό είναι το πρόβλημα. Ο Ραμούντος δεν αποκαλύπτει τα μυστικά του εύκολα. Χιλιάδες χρόνια τον λεηλατούσαν, κατέ-

Ο αναστηλωμένος επιτύμβιος ναίκος του περιδόλου του Διογεΐτονος. Δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. αι.

Γενική άποψη του φρουρίου του Ραμνούλιοντος από νότου.

στρεφαν τα μάρμαρά του και ανασκάλευαν το έδαφός του. Το θέμα της ανάγλυφης παράστασης της βάσης το γνωρίζουμε πάλι από τον Πλουταρχό: είναι η προσαγωγή της Ελένης στην πραγματική μητέρα της, τη Νέμεση, από τη Λήδα. Δεκατέσσερις ανάγλυφες μορφές, άντρες και γυναίκες, και δύο λόγια τη στόλιζαν και στις τρεις πλευρές της, ενώ σε σκαφειδή κοιλότητά της στερεωνόταν το επίκρανο από μελανό ελευσίνιο μάρμαρο. Το επίκρανο αυτό αποτελεί σήμερα, όπως συναρμώστηκαν τα θραύσματά του, κάτορθωμα υπομονής, τεχνικής δεξιοτεχνίας και κριτικής οξύτητας του μαρμαροτεχνίτη της ανασκαφής του Ραμνουύτου Νικολάου Καραμαλή, και δείχνει τις μεθοδολογικές αρχές τις οποίες ακολουθούμε στην εργασία μας. Χωρίς αυτό το κίνημα των θραυσμάτων ούτε γνώση του αγάλματος θα είχαμε ούτε τη βάση με το επίκρανό της, μοναδικά πρωτότυπα έργα μεγάλου γλύπτη του 5ου αι. π.Χ. Αξίζει να σημειωθεί πως οι μελέτες που είχαν γίνει ώς το 1981 για τη μορφή της βάσης και τον αριθμό των μορφών δεν συμφωνούν ούτε μεταξύ τους αλλά ούτε και με την πραγματική βάση, όπως την έχουμε σήμερα αποκαταστημένη, και τούτο γιατί οι μελέτες αυτές βασίζονταν σε υποθέσεις και όχι στο μνημείο. Ο ναός αφιερώθηκε το 45-46 μ.Χ. από τους Ραμνουύτους, για λόγους πολιτικούς και διπλωματικούς, στη νεκρή και θεοποιημένη Λίδια, σύζυγο του Αυγούστου, τιμή ανέξοδη, αφού περιορίστηκε στη χάραξη μιας επιγραφής στο επιστόλιο της ανατολικής όψης του ναού. Ταυτόχρονα αφιερώθηκε θωμός στον αυτοκράτορα Κλαύδιο. Και οι δύο αναθέσεις είναι τα μόνα τεκμήρια αυτοκρατορικής λατρείας στο ιερό, η οποία έμεινε χωρίς συνέχεια. Επρόκειτο για τιμές που τις υπαγόρευσε η σκοπιμότητα και δεν είχαν σχέση με το θρησκευτικό αίσημα των Ραμνουύτων, αρκετά εξασημνθέννη την εποχή εκείνη. Για να τελειώσω με την περιγραφή του ιερού, θα μιλώσω ακόμη για ένα μνημείο, εύρημα των νέων ανασκαφών. Πρόκειται για την κρήνη του ιερού, στην

πραγματικότητα για μια δεξαμενή βάθους 27 μέτρων, όσο ύψος έχει δηλαδή μια οκταώροφη πολυκατοικία, σκαμμένη στον σχιστόλιθο του ιερού σε απόσταση λίγων μέτρων βόρεια του ναού. Κατασκευάστηκε στο πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ. πριν από τον μεγάλο ναό, από σχισμές όμως στο βράχο σε αρκετά μεγάλο βάθος διέφυγε το νερό και οι Ραμνουύσιοι αναγκάστηκαν να την εγκαταλείψουν γεμίζοντάς την συγχρόνως με τα προϊόντα της εξόρυξης δεύτερης δεξαμενής. Έμεινε όμως σε μέτρια χρήση αρκετά χρόνια και μέσα σ' αυτήν έρχιαν οι Ραμνουύσιοι άχρηστα αντικείμενα που αποδεικνύονται πολύτιμα για μας σήμερα. Σπουδαιότερα είναι ένα κομμάτι μολύβδινου φύλλου, πάνω στο οποίο είναι χαραγμένος χρηματικός λογαριασμός των επιστατών του ιερού, κομμάτια χάλκινου κορινθιακού κράνους, που έστειλαν ως ανάθημα στη Νέμεση το 499 ή 498 π.Χ. οι Ραμνουύσιοι που εκστράτευσαν μαζί με τον μεγάλο Μιλτιάδη, νικητή του Μαραθώνος, εναντίον της Αθήνου και την κατέλαβαν, και χάλκινος αναθηματικός τροχίσκος με την επιγραφή *Ερόδορος: άνεθεκεν*. Κοντά στην καθημερινή ζωή μας φέρνουν τα θραύσματα κλικών με χαραγμένα τα ονόματα ή τα αρχικά των ονομάτων των κατοχών τους. Είναι ό,τι απόμεινε από τις κύλικες με τις οποίες έπιναν το κρασί τους οι τεχνίτες του μεγάλου ναού. Οι ίδιοι τεχνίτες, για να ακριβολογήσουν, με εκείνοι που έκαναν τη ζωγραφική διακόσμηση του ναού, πέταγαν μέσα στη δεξαμενή τις άχρηστες παλέτες τους, τις οποίες κατασκεύαζαν από ένα μικρό κομμάτι μαρμάρου ή χοντρού κεραμιδιού. Πολλές φορές αρκούσε μια μεγάλη αχιβάδα ή ακόμη ένα κομμάτι μεγάλου αγγείου. Είναι περίεργο πως όλες οι παλέτες που σώθηκαν περιείχαν κόκκινο χρώμα (ήταν άραγε το τελευταίο που χρησιμοποιήθηκε στη διακόσμηση του ναού); ενώ πάνω σε μάζες άμμου βρέθηκαν στρώματα γαλάζιου χρώματος. Η κρήνη γέμιζε με αγωγή που έφερνε τα νερά της βροχής από μακριά. Ο αγωγός αυτός, κρυμμένος μέσα στο άνδηρο, χρονο-

λογείται, όπως και η κρήνη, πριν από την κατασκευή των μεγάλων αναλημμάτων, τα οποία αφήνουμε πίσω μας καταβαινόντας τον βόρειο δρόμο που οδηγεί ανάμεσα από τα ταφικά μνημεία των μεγάλων οικογενειών του Ραμνουύτου στο φρούριο.

Ο βόρειος δρόμος ερευνήθηκε από τους αρχαιολόγους, οι οποίοι όμως έδειξαν εδώ μικρότερο ζήλο και επιμέλεια: έτσι έμειναν αρκετά μνημεία για συμπληρωματική έρευνα. Επειδή μάλιστα ο βόρειος δρόμος ήταν το πλέον συχναζόμενο μέρος του Ραμνουύτου, τα μνημεία του είναι μεγαλύτερα και πολυτελέστερα εκείνων του νότιου δρόμου.

Πρώτο αντικείμενο αριστερά μας τον περιβολό του Διογεταίου, αναστηλωμένο το 1976. Ο περιβολός καταστράφηκε από φυσικές αιτίες, από τη φυτεία που φύτεψε ανάμεσα στους λίθους του και από τη φθορά των μεταλλικών συνδέσμων του. Επί αιώνες τα μέλη του έμειναν σωριασμένα στο κατάστρωμα του αρχαίου δρόμου, φανερά, χωρίς να γίνεται καμιά προσπάθεια για τη μελέτη του. Είναι και τούτο ένα από τα περιεργά της αρχαιολογίας. Αναστηλωμένος δείχνει το μέγεθός του και τη σημασία που έχει για τη γνώση της ταφικής αρχιτεκτονικής του 4ου αι. π.Χ. Η προσεκτική ανασκαφή του εξαλλού και η μελέτη παλιών δημοσιεύσεων οδήγησαν στην ολοκλήρωση της μορφής του. Αποδείχτηκε πως στολιζόταν με μεγάλη επιτύμια στήλη, όπου αναγράφονται οι νεκροί που τάφηκαν στον περιβολό τον 4ο αιώνα, και το κυριότερο, πως είχε δύο επιτύμια υναίσκους. Ο ένας έφερε το συνηθισμένο ανάγλυφο με την παράσταση της δεξίωσης, ο δεύτερος όμως ανήκει σε κατηγορία σπάνιων μνημείων. Δεν είναι για ο κοινός ναίσκος με τις παρασάδες μόνο, αλλά φέρει ιωνικούς κίονες και αντί για ανάγλυφο έχει αγάλματα, τη νεαρή δούλη που μεταφέρει το υποπόδιο και την κυρία της δίπλα όρθια. Και τα δύο αγάλματα έχουν τη νεότερη ιστορία τους, το άγαλμα της κυρίας όμως είχε βρεθεί το 1934 από αρχαιολόγους και έπειτα

από αστυνομικές περιπέτειες κατέληξε στο Εθνικό Μουσείο, όπου έμεινε ληροποιημένο και χωρίς να γνωρίζουμε σε ποιο σημείο του Ραμνούντος είχε βρεθεί. Το φυσικότερο ήταν να το θεωρούμε αναθηματικό και ότι στα αρχαία χρόνια στόλιζε το ιερό της Νεμέσεως. Όταν στην ανασκαφή του δρόμου εμπρός από τον περίβολο του Διογείτονος, μέσα σε σχισμές του βράχου, βρέθηκαν θραύσματα πτυχών αγάλματος, δοκιμάσαμε, στο εκμαγείο του που βρισκόταν στον Ραμνούντα, αν αρμόζουν: κατάπληξη και χαρά ήταν τα αισθήματα που δοκιμάσαμε, γιατί για μια ακόμη φορά

ένα αδέσποτο τμήμα της εικόνας του Ραμνούντος έβρισκε την ακριβή θέση του και συμπλήρωνε ένα μικρό κενό στις γνώσεις μας. Ένα σημαντικό μνημείο ξανάβρισκε τη μορφή του. Αλλά οι περιπέτειες του μνημείου δεν είναι μόνο αυτές. Ένα από τα ιωνικά του κιονόκρανα βρέθηκε στη ανασκαφή βυζαντινού κτηρίου, στη Σκάλα Ωρωπού, όπως και η κεραμίδα του μεγάλου ναού. Ισχύει για όλα τα σημαντικά αρχαιολογικά κέντρα, ιδίως τα παραθαλάσσια, πως η έρευνά μας πρέπει να γίνεται και στις γύρω μακρινές περιοχές. «Περιπλανώμενοι λίθοι», όπως τους ονόμασε ο

Louis Robert, μπορούν να βρεθούν σε σημεία που δεν τα φανταζόμαστε. Του Ραμνούντος, μέχρι στιγμής, έχουν βρεθεί στην Εύβοια, στη Σκάλα Ωρωπού και στο Αμφιάρειο, κοντά στον Κάλαμο.

Στον βόρειο δρόμο υπήρχαν και άλλοι σημαντικοί περίβολοι, ο μικρός της Μνησικρατείας και του Λυσιόπου με την ωραία αετωματική στήλη, που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά τον 4ο αιώνα π.Χ. και για δεύτερη και τελευταία τον 2ο αιώνα, για τον διογγονο του Λυσιόπου Λυσικλειδή. Απέναντι σχεδόν, στην αριστερή πλευρά του δρόμου, άλλος μεγάλος περίβολος

Η νότια πύλη του φρουρίου του Ραμνούντος.

Η ανατολική πύλη του Ραμνούτιος.

Εσωτερικό της ανατολικής πύλης. Κλίμακα που οδηγεί στον περίπατο του τείχους.

ανήκε στην οικογένεια του Πυθάρχου. Ο ναϊσκος του περιβόλου με το παράξενο, όπως έχει γίνει από τα νερά της βροχής, ανάγλυφό του είναι εύρημα που έγινε μέσα σε αρκετές δεκαετίες, κομμάτι-κομμάτι. Οι νεότερες έρευνες του έδωσαν το αρχικό του σχήμα. Τον μεγάλο ναϊσκο συνόδευε εκτός από τη στήλη του τάφου και μια μικρότερη με ανάγλυφη παράσταση του Πυθάρχου, της αδελφής του Πυθοκρίτης και ενός μικρού αγοριού.

Διαβαίνοντας εμπρός από τον συνεχόμενο περίβολο του Φανοκράτους που μας χάρισε τη στήλη του νέου εφήβου, ίσως του Ξενοκράτους, γιου του Φανοκράτους, που τον συνοδεύει ο μικρός δούλος, γυμνός όπως ο κύριός του, ιδανικές μορφές του καλλιτέχνη, φθάνουμε στον πώρινο και εξαιρετικό από κάθε άποψη περίβολο του Ιεροκλέ-

ους και της οικογένειάς του. Πάνω στα ερείπιά του ερεύνησε το 1879, πριν από 108 χρόνια, μια συμμορία αρχαιοκαπήλων από τη Χασιά, το Καπανδρίτι και το Γραμματικό, με τη βοήθεια του γραμματέα της δημαρχίας Μαραθώνος και την ενεργό συμμετοχή του παπά του Γραμματικού. Τα ευρήματά τους υπήρξαν πλούσια, τα ανάγλυφα δύο ναϊσκων, των οποίων οι περιπέτειες έληξαν αφού η Αρχαιολογική Εταιρεία αναγκάστηκε να τα αγοράσει αντί 600 δραχμών για να μη χαθούν. Τον λάκκο που άφησαν οι αρχαιοκάπηλοι ερεύνησε την επόμενη χρονιά ο Φίλιος και το σημείο αυτό, ο λάκκος, ο οποίος υπήρχε έως το 1975 που άρχισαν οι νεότερες έρευνες του Ραμνουύτου, αποκτά σχεδόν συμβολική σημασία. Η ουστηματική ανασκαφή του χώρου έφερε στο φως νέα μνημεία, απέδωσε την αλη-

θινή προέλευση σε άλλα που ήταν γνωστά και έλυσε πολλές απορίες που είχαν δημιουργηθεί. Ένα άλλο κομμάτι της εικόνας του τόπου βρήκε την αληθινή του όψη.

Ο περίβολος του Ιεροκλέους έχει κάποιες ιδιαιτεότητες: είναι τριγωνικός σε κάτοψη, έχει κυμάτιο στον τοιχοβάτη και ιωνικό γείσο και είναι κατασκευασμένο από πούρι, στοιχείο συνηθέστατο στην Αττική, σπάνιο όμως στον Ραμνουύτο. Ο γυνάρχη της οικογένειας —μιλάμε πάντοτε για τον 4ο αι. π.Χ.— είναι ο Ιεροκλής, γιος του Ιέρωνος, ο οποίος είχε πέντε γιους, τον Ιέρωνα, τον Λυκέα, τον Ιοφώντα, τον Κλειτοφώντα και τον [...].όστρα[το]. Ότι ήταν πέντε το μαθαίνουμε από το επίγραμμα που χαραχτηκε στη βάση του ναϊσκου του ενός, του Ιέρωνος, για το οποίο θα γίνει λόγος.

Ο κεντρικός ναϊσκος, ο μεγαλύτε-

τερος από όσους βρέθηκαν στην Αττική, στέγαζε το ανάγλυφο που είχαν βρει οι αρχαιολόγοι το 1879 και εικόνιζε τον πατέρα Ιεροκλή με τους γιους Λυκά και Ιωφώντα και τη νύφη του Δημοσπράτη, γυναίκα του εγγονού του. Ο Λυκάς χαιρετά τον πατέρα του ενώ παραστέκει η Δημοσπράτη. Στη δεξιά μεριά του αναγλύφου ο Ιωφών εικονίζεται με ρούχα στρατιωτικά όρθιος να κρατά το άλογο του από το χαλινάρι. Πλάι στο άλογο ο μικρός ιπποκόμος.

Αριστερά του μεγάλου κεντρικού ναύκου βρίσκονται ένας μικρότερος, με το επίτιμο ανάγλυφο ενός από τους γιους του Ιεροκλέους και της γυναίκας του, του Ιέρωνος και της Λυσίπτης. Το ανάγλυφο και η βάση του με το επίγραμμα βρέθηκαν από τους αρχαιολογικούς το 1879, η ταύτιση όμως και η συμπλήρωσή του έγιναν πριν από λίγα χρόνια. Το γλυπτό, που χαρακτηρίστηκε ως το τελευταίο αττικό ανάγλυφο, είναι ένα από τα ωριότερα ταφικά. Δύο λεπτές μορφές, ο ανδρόνυμος, κοιτάζονται με περιπάθεια και θλίψη καθώς τους σκεπάζει το σύννεφο του θανάτου που φέρνει το χωρισμό. Ο γλυπτός, χωρίς να μεταχειρισθεί τίποτε το κραυγαλέο και το νεοπλουτικό στην κατασκευή του ναύκου, απέδωσε τα συναίσθημα που πλημμυρίζουν τις καρδιές του ζευγαριού με την ήρμη στάση των όρθιων σωμάτων και τη διάχυτη στα πρόσωπα πίκρα που γεννάει η γνώση που αναπόφευκτο.

Στη βάση του ναύκου είναι χαραγμένο το επίγραμμα για το οποίο μίλησα ήδη. Από αυτό μαθαίνουμε πως τα παιδιά του Ιεροκλέους ήταν πέντε και πως ο Ιέρων ήταν ο τελευταίος που πέθανε σε βαθιά ευτυχισμένα γερνάματα. Μεταφρασμένο αποδίδεται περίπου ως εξής: Ένε, εσύ που περπατάς το μονοπάτι το τραχύ, κοίτα το μνήμα τούτο 'δω πέντ' αδελφών, που αφήσαν γενιά μεγάλη πίσω τους. Απ' όλους ο Ιέρωνας έφτασε τελευταίος στου Αδη τα βασίλεια αφήνοντας τη ζήση στο πιο λαμπρό της γέρμα.

Ο περίβολος του Ιεροκλέους είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα για την ακμή που είχε φτάσει

στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. η ταφική αρχιτεκτονική. Ο συναγωνισμός ανάμεσα στις πλούσιες οικογένειες της Αττικής για την κατασκευή του μεγαλύτερου, του πλουσιότερου και του ωραιότερου ταφικού μνημείου επικράτησε και στους φτωχότερους, που αναγκάζονταν όμως να αρκασθούν σε μικρότερα μνημεία ή σε ανάγλυφες στήλες. Η υπερβολή αυτή της σπατάλης, ιδιαίτερα εκδήλητη στον Ραμνούντα με το πλήθος των μεγάλων περιβόλων, έφερε την αντίδραση. Ο Δημήτριος ο Φαληρέυς, που κυβέρνησε την Αθήνα κατά το διάστημα 317-307 π.Χ., απαγόρευσε μ' ένα διάταγμά του, όπως μας πληροφορεί ο Κικέρων, την κατασκευή πολυτελών μνημείων και επέτρεψε να στολιζονται οι τάφοι μόνο με κιονίσκους, μαρμάρινες τράπεζες ή στήλες. Η απόφαση αυτή του Δημητρίου υπήρξε καταστρεπτική για την τέχνη. Το πλήθος των τεχνιτών που εργάζονταν στην Αττική την εγκατέλειψε και τα έργα τους, μετρίοτερα, τα βρίσκουμε σύντομα στην Εύβοια και τη Θεσσαλία.

Υπάρχουν ακόμη τρεις σημαντικοί περίβολοι πριν φτάσουμε στο φρούριο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει των αδελφών Αθηνόδωρου και Δρομοκλέους. Του Αθηνόδωρου η στήλη, με την ανάγλυφη λουτροφόρο, που σημαίνει πως πέθανε άγαμος, ξεπερνάει το ύψος των 3 μέτρων. Η υπερβολή, στην οποία έθεσε τέρμα ο Δημήτριος ο Φαληρέυς, μπορούσε να εκδηλωθεί με πολλούς τρόπους.

Κατηγοριζοντας τον θόρειο δρόμο ο αρχαίος Ραμνούσιος αντικρίζε στο τέρμα του τον τειχισμένο οικισμό του δήμου. Γιατί τίποτε άλλο δεν είναι το φρούριο του Ραμνούντου παρά το μικρό ακριτικό, κατά τη σημερινή έκφραση, χωριό, προστατευμένο από ισχυρό τείχος, που επέτρεπε στους χωρικούς να ζουν εκεί με κάποια ασφάλεια. Λίγο δυτικότερα από το φρούριο άρχιζε η επικράτεια του Ωρωπού, κράτους που ανήκε πολιτικά στο κενό των Βοιωτών μεγάλα διαστήματα του τέταρτου αιώνα και ολόκληρους τους επόμενους ως το τέλος του πρώτου. Προστάτευε λοιπόν το φρούριο τα ΒΔ.

σύνορα της Αττικής και χρησίμευε ως τόπος συγκέντρωσης των χωρικών σε περίπτωση εχθροπραξιών και ως τόπος διαμονής μιας ισχυρής στρατιωτικής φρουράς, που διοικούσε ο στρατηγός της παραλίας. Επιπλέον χρωσίμευε και ως βάση για τη πολεμικά πλοία των Αθηνών που περιπολούσαν τον νότιο Ευβοϊκό διατηρώντας τον ελεύθερο από τους πειρατές, που δημιουργήθηκαν μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο αλλά αναπτύχθηκαν υπέρμετρα κατά την ελληνιστική εποχή. Χωρίς τα φρούρια του Ραμνούντου και του Σουίνου η Αθήνα αποκοβόταν από την Εύβοια και τα προϊόντα της, και κυρίως το σάρι που τόσο χρειαζόταν.

Ο μικρός λόφος του φρουρίου διαλέχτηκε για τις αμυντικές αρετές του. Ενώ από τον νότο είναι εύκολα προσιτός, στη βόρεια και βορειοδυτική πλευρά είναι απόκρημνος και δύσβατος. Τειχίστηκαν λοιπόν τα αδύνατα μέρη με ισχυρά ισόδομα μαρμάρια τείχη και αφέθηκαν στη φυσική τους μορφή οι άλλες πλευρές. Το ίδιο το φρούριο δεν είχε στρατηγική σημασία, δεν προστάτευε κανένα περάσμα, ο εχθρός μπορούσε να το ανοήσει ή να το παρακάμψει. Δεν ήταν όπως οι παλιές Θερμοπύλες, η Κακιά Σκάλα ή τα Τέμμη, φραγμός στον εισβολέα, αλλά βάση προστασίας των ΒΔ. συνόρων της Αττικής.

Διαβαίνοντας την ισχυρή πύλη που προστατεύεται από δύο πύργους ανηφορίζουμε το λόφο που αποτελεί το χώρο του φρουρίου. Ο ξένος επισκέπτης πρωτοαντικρίζει ένα στρογγυλό πύργο, συνηθισμένο οικοδόμημα στις αγροικίες της Αττικής, εδώ όμως φαίνεται πως αποτελούσε μέρος κάποιο μικρού πανδοχείου, απαραίτητου για τόπο πολυσύχναστο όπως ο Ραμνούντος. Δύο δρόμοι, ο ανατολικός και ο δυτικός, οδηγούσαν στο κέντρο του χωριού, στην απαραίτητη για τις πόλεις που σέβονταν τον εαυτό τους αγορά, που εδώ χρησίμευε και ως θέατρο. Ήδη από τον 4ο αι. π.Χ. κάποιος γενναϊόδωρος δωρητής πλήρωσε να γίνει η προεδρία του θεάτρου, πέντε μαρμάρινο θρόνοι από τους οποίους σώζονται μόνο τρεις, και

αυτή η προεδρία διατηρήθηκε ως τη στιγμή που το φρούριο εγκαταλείφθηκε. Μας ξενίζει λίγο η μορφή του θεάτρου, ίσα-ίσα πέντε θρόνοι για τους επισήμους και πίσω τους το ανηφορικό έδαφος για κοίλο όπου κάθονταν οι θεατές. Μη ξεχνάμε πως βρισκόμαστε σ' ένα χωριό και οι θεατρικές εγκαταστάσεις του ήταν ανάλογες με τον πληθυσμό του και τη χρήση που τους γινόταν. Αν εξαιρέσουμε τις παραστάσεις που δίνονταν κατά τα Λήναια, για τις οποίες μας σώζονται μαρτυρίες, το θέατρο και ο χώρος του αποτελούσε το κέντρο της αγοράς και τον περισσότερο χρόνο χρησιμοποιε ως τόπος συνάντησης των δημωτών ή δημόσιας συζήτησης των τοπικών θεμάτων και, για να μιλήσουμε πάλι με σύγχρονες εκφράσεις, το θέατρο ήταν το κέντρο της πνευματικής και πο-

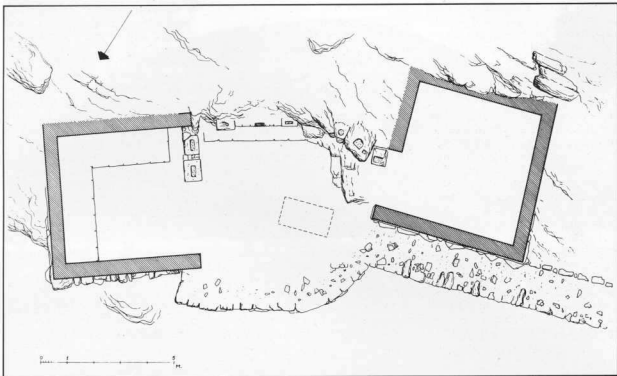
λιτικής αποκέντρωσης, εφευρέσης αθηναϊκής, που εφαρμόστηκε στη γνήσια και πλήρη μορφή της την εποχή της αθηναϊκής δημοκρατίας, σε αντίθεση με τη σημερινή, που αποτελεί είδωλο της αρχαίας. Γύρω από το θέατρο πλήθος οικημάτων χρησιμοποιεσαν ως δημοτικά γραφεία, καταστήματα, εργαστήρια και κατοικίες, πολλές διώροφες. Κυρίαρχη θέση, ανάμεσα στον στρογγυλό πύργο που πρωτοείδαμε και το θέατρο, κατείχε το γυμνάσιο, μεγάλο γήπεδο περιτειχισμένο με μνημειακό πρόπυλο. Στο γυμνάσιο, απαραίτητο στοιχείο της αθηναϊκής δημοκρατίας μαζί με την αγορά, μαζεύονταν οι νέοι του Ραμνούντος και γυμνάζονταν. Στον ίδιο χώρο γυμνάζονταν και οι στρατιώτες της φρουράς. Αυτοί μάλιστα, καθώς τα παλιότερα χρόνια, τον 4ο αι.

π.Χ., αντιπροσώπευαν και τις δέκα αττικές φυλές, έκαναν αθλητικούς αγώνες ή οργάνωναν γιορτές. Από τις νίκες των διαφόρων ομάδων στους αγώνες, κυρίως τη λαμπαδηδρομία κατά τα Νεμέσεια, τη γιορτή της θεάς, μας έχουν σωθεί αρκετά από τα αναθήματα που αφιέρωναν οι έφηβοι με χαραγμένα τα ονόματά τους. Έτσι, έπειτα από 2320 χρόνια σχεδόν, μαθαίνουμε, με τα ονόματα και τα πατρωνυμά τους, πόσοι στρατιώτες, ποιας φυλής και ποιου δήμου της Αττικής υπηρετούσαν κάποια χρονιά, π.χ. το 333/332 π.Χ., τη στρατιωτική θητεία τους στον Ραμνούντο. Μας χωρίζουν μόνο 70 παπιούδες από αυτούς και εντούτοις οι τότε έφηβοι είναι πάντα νέοι.

Πριν αφήσουμε το κάτω φρούριο, που είναι σχεδόν ανεξερεύνητο, θα σταθούμε σ' ένα μικρό

Το Αμφιθέατρο του Ραμνούντος. Αναπαράσταση (σχ. Κ. Ηλιάκη).

Το Αμφιάρειο του Ραμνούντος. Κάτοψη των ερείπιων (σχ. Κ. Ηλιάκη).

και ζωτικό πρόβλημα που υπάρχει ακόμη στον Ραμνούντο, το πρόβλημα του νερού. Ο τόπος είναι άνυδρος, χωρίς πηγές, περισσότερο μάλιστα στο φρούριο. Οι αρχαίοι έλυσαν κάπως το πρόβλημα ανοίγοντας στο έδαφος πλήθος πηγαδιών-δεξαμενών που γέμιζαν με το νερό της βροχής. Τέτοια πηγάδια σώζονται πολλά, τα περισσότερα μάλιστα άδεια, όπως τα εγκατέλειψαν οι τελευταίοι κάτοικοι του φρουρίου, όταν αποφάσισαν να αφήσουν τις ξεχασμένες ερημίες του Ραμνούντος και να αποσυρθούν σε μέρη ασφαλέστερα.

Η άντληση του νερού γινόταν μ' ένα σύστημα που εφαρμόζεται ευρύτατα ακόμη, ιδιαίτερα στην Ανατολή, με τον κήλωνα ή κηλώνιον, που σήμερα ονομάζεται γεράνι. Τα αντίβαρα του μηχανισμού τα βρίσκουμε σκορπισμένα, έτοιμα για χρήση, αν χρειαστεί.

Το ψηλότερο μέρος του φρουρίου είχε ιδιαίτερη τείχιση και ανήκε στην αποκλειστική δικαιοδοσία των στρατιωτικών. Εκεί ήταν οι στρατώνες και τα γραφεία του στρατηγού και από εκεί μπορούσαν οι φρουροί να κατοπτρεύουν σε μεγάλη από-

σταση, ως τις αντικρινές ακτές της Εύβοιας, να παρακολουθούν τα πλοία που παρέπλεαν και να γνωρίζουν εγκαίρως κάθε ύποπτη κίνηση. Από την κορφή του λόφου με ιδιαίτερη διοδω μπορούσαν οι στρατιωτικοί να δρεθούν γρήγορα στην ακτή σε περίπτωση ανάγκης. Τα πλοία ορμίζονταν στα δύο φυσικά λιμάνια του Ραμνούντος, το ανατολικό και το δυτικό, επιχωσμένα σήμερα και τα δύο από τους χειμάρρους που καταλήγουν σ' αυτά και οι οποίοι παρασύρουν το φτωχό χώμα της περιοχής και το αποθέτουν ταφόπετρα στους γαλάζιους κόλπους του Ραμνούντος, απ' όπου ξεκινούσαν τα γρήγορα αθηναϊκά καράβια. Τόσος κόσμος και μάλιστα ξένος στον τόπο, όπως ήταν οι στρατιώτες της φρουράς, είχαν ανάγκη και κάποιας φροντίδας ιατρικής. Στους αρχαίους τη φροντίδα αυτή την παρείχαν τα θρησκευτικά ιδρύματα. Διασημότερα παραδείγματα είναι τα ιερά του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, την Κω, την Αθήνα, και του Αμφιαράου κοντά στον Ωρωπό. Στον Ραμνούντο ιδρύθηκε ήδη από τον 5ο αιώνα π.Χ. ένα μικρό ιαματικό ιερό του

ήρωος ιατρού Αριστομάχου, με τα χρόνια όμως και την επίδραση του διάσημου γειτονικού ιερού του Ωρωπού ο ήρωας ιατρός Αριστόμαχος υποκαταστάθηκε από τον Αμφιαράο. Το μικρό ιερό του χτίστηκε πάνω στα βράχια, κοντά στο φρούριο. Οι έρευνες του πρώτου ανασκαφέως Βαλέριου Στάη συμπληρώθηκαν τα τελευταία χρόνια με αξιολογία αποτελέσματα. Το ιερό το αποτελούσαν δύο χώροι, ο οίκος, δηλαδή ο ναός στον οποίο βρισκόταν η ιερή τράπεζα και το λατρευτικό άγαλμα, και κάποια στοά που ονομαζόταν *προστώο*. Από ένα σχεδόν φυσικού μεγέθους άγαλμα Αμφιαράου, που πιστεύουμε πως είναι το λατρευτικό, σώζεται μεγάλο τμήμα, ενώ από τον θωμό που βρισκόταν έξω από τον ναό σώζεται πάλι μια λιθοπλίνθος με χαραγμένο το όνομα του θεού. Φαίνεται πως, όπως συνέβαινε και στον γειτονικό Ωρωπό, ο θωμός ήταν χωρισμένος σε μοίρες που ανήκαν και σε άλλες θεότητες, των οποίων τα ονόματα ήταν χαραγμένα επάνω τους για να μη δημιουργείται σύγχυση στον πιστό, όταν ακουμπούσε πάνω του τις προσφορές του.